

Havaintoja

Tammi ja tammikuu

OLLI NUUTINEN

Kuukaudennimi *tammikuu* on omiaan houkuttelemaan selitysyrikyksiin. Mikä merkitysyhteys on kylmän talvikuukauden nimellä ja vain maan eteläisimmässä osassa kasvavan puun nimellä? Vanhin kirjoihin pantu selitys on 1600-luvulta. Laurentius Petri luettelee kuukausien nimiä teoksessa »Selitykset Joca-Päiväisten Huomen- Ehto- ja Ruocaluuiin eli siunausten, yxikertaisil Saarnoil edespannut Laurent: Petri Aboico Minist. Verbi dei in Loimi-Joki. Anno 1644». Tammikuun kohdalla on sulkeissa etymologinen selitysyryitys: »Tammi Cuulla / (cuna pacainen on Wahwa cuin tammi) – – .» Heikki Ojansuu esittää tämän (1910: 23) huvittavana kuriositeettina otsikon »Oppineita kansanjohdannaisia» alla.

Jo ennen Ojansuuta (1897: 44) oli E. N. Setälä leimannut kovan tammipuun ja kovan tammikuun yhdistämisen kansan-etymologiaksi vastaavanlaisessa pienessä Virittäjän-kirjoituksessaan »Tieteileviä kansanjohdannaisia»:

Kansanjohdannaisia ei muodosta ainoastaan »kansa», s.o. kieliopin osaamatotmat, vaan aivan samanlaista ajatuksenjuoksua, joka on kansanjohdannaisen synnyttänyt, tavataan usein oppineillakin. Esimerkkejä tällaisista »tieteileivistä kansanjohdannaisista» tarjoaa tämänvuotinen Kansanvalistusseuran kalenteri, jonka kalenteriosaston alakerrassa on

m.m. selitetty suomalaisten kuukausien nimien merkitystä. Tammikuun nimen selittää kirjoittaja saaneen nimensä *tammesta*, koska tämä kuu on kovin kuista, niin kuin tammi puista. Tätä jo Gottlundin aikoinaan esiintuomaa selitystä vastaan on Ahlqvist »Sivistyssanoissansa» (saksalaisessa laitoksessa) huomauttanut, ettei semmoinen yhdistys kuin tammen kovuus ja pakkasen ankaruus tunnu kansanomaiselta, vaan jotenkin etsityltä. Tyydyttävää selitystä ei kuitenkaan vielä ole muutaakaan keksitty (Ahlqvistin esittämä selitys, että *tammi*-kuun alkuosa muka johtuu *tamma*-sanasta, ei tunnu vakuuttavalta sekään).

Vanhimmille selitysyrikyksille ei anna juuri minkäänlaista arvoa A. Hirsjärvikään, joka on esittänyt tähän mennessä viimeisen perustellun etymologian (1948: 102—107). Hänen jälkeensä ei kukaan ole rohjennut etsimään uusia tulkintoja, ja monien mielessä lienee se kuva, että hänen selityksensä on ellei aivan varma niin ainakin annetuista etymologioista todennäköisin. Hirsjärvi esittelee aiempia selitysyrikyksiä mainiten vain oletuksen esittäjän nimen ilman tarkempia lähdetietoja. Hän mainitsee seuraavat etymologiat:

Gottlund: »Koska se on kovin kuista niinkuin tammi on kovin puista.»

Grimm: Nimi on saanut alkunsa yhdys-sanasta *tammipakkanen*: »winterkälte – – hart und fest gleich dem eichholz».

Borg: Nimi on yhteydessä pakkasen kovuuteen; vrt. saks. *harimänot*.

Ahlqvist: Nimi on aikaisemmin esiintynyt

Havaintoja

muodossa *tammakuu*, koska hevoset ovat olleet laiumella läpi talven ja vain talvipakkasilla tulleet ihmisasuntojen luo.

Rabbe: Muiden lehtipuiden pudotettua lehtensä tammi saattaa ne vielä säilyttää tässä kuussa.

Korhonen: Tammikuu on ollut aikaisemmin myöhempänä, ehkä huhti- ja toukokuun kohdalla. Yhteys tammipuuhun selittyy tältä pohjalta.

Grotenfeldt: Sana on yhteydessä skandinaaviseen *Torsmänadiin*: tammi oli Torin pyhä puu.

Harva: Tammikuu on saanut nimensä kansan silmin jättiläiskokoisena puuna näkyvästä linnunradasta.

Hirsjärven oma selitys lähtee *tammisanan* hämäläismurteissa tavattavasta merkityksestä 'napa, akseli, keskipuu'. Hänen etymologiallaan on ollut kannattajia; muun muassa Kustaa Vilkuna yhtyy siihen. Vilkuna (1973: 11) tiivistää Hirsjärven selityksen seuraavasti:

Jäykän sydäntalven vanha kansa on myös ajanlaskussa halunnut käsittää yhdeksi kokonaisuudeksi huolimatta siitä, että ajanjaksoon sisältyy kaksi kuun syntymää. Siksi on puhuttu ensimmäisestä ja toisesta sydänkuusta tai isosta ja pikkutammesta. Molemmat nimet ovat alkuaan tarkoittaneet ilmeisesti keskuksukautta. »Sydämen» kohdalla se on suomen kielessä vieläkin selvää: sydänalue on aina keskellä. Samoin on kansan kielessä edelleen »tammen» laita. Laajalla alueella hämäläismurteissa *tammi* näet tarkoittaa »napaa, akselia ja keskipuuta». Myllynratiaan akseli on tammi, heinäkeko poljetaan tammen ympärille jne. Ajanjuoksussa tammi- eli sydänkuu oli se aika, joka jakoi vuoden vaikeimman kauden, talven, kahtia; se oli siis keskellä.

Kaikki eivät kuitenkaan ole olleet valmiita varauksetta hyväksymään tätäkään selitystä. Lauri Hakulinen (1979: 386) katsoo ongelman vielä lopullisesti selvittämättömäksi.

Navan, akselin ja keskipuun merkityksen kautta *tammen* ja *tammikuun* toisiinsa yhdistävä selitys ei vakuuta siitä syystä, että se selittää yhteyden oletettavan meta-

foran avulla: tammikuu on kuin talven napa. Hirsjärvi viittaa paitsi siihen, että napa on keskellä, myös kierto liikkeen mielikuvaan, »jonka vuodenaikojen alati toistuvaan vaihteluun liittyvänä ei pitäisi tuntua oudolta». On tärkeää huomata, että länsisuomalaisen tammikuun paralleeliksi ja synonyymiksi esitetty itäsuomalainen *sydänkuu* on nimetty olennaisesti toisin. Sanalla *sydän* on laaja merkitys 'keskus, ydin', ja sitä käytetään yleisesti suuremman kokonaisuuden keskellä olevasta, keskeisestä, sisimmästä, sen olennaisimmasta ja tärkeästä osasta: *maan sydän*, *Laatokan karjalaiskulttuurin sydän*, *kesä-, päivä-, talvi-, yö/sydän* (esimerkit Nykysuomen sanakirjasta). *Tammi*-sanalla tällaisia käyttöjä sen sijaan ei ole, vaan sana *tammi* on merkitykseltään erittäin konkreettinen ja spesiaalistanut.

Tammikuun yhdistäminen keskusnapaan edellyttäisi, että *tammi*-sanaa olisi käytetty keskusnavan merkityksessä laajemmalti ja muissakin yhteyksissä *sydän*-sanan tapaisesti. Tästä ei kuitenkaan ole minkäänlaisia todisteita, vaan hämäläismurteiden *tammi* on konkreettinen napa-tukki. Pelkästään oletuksen varaan jäävän assosiaation käyttö keskeisenä selityksperusteena liittyy Hirsjärven selityksen aikaisempien »tieteilevien kansanjohdannaisen» pitkään listaan.

Ne perusteet, joiden pohjalta *tammikuun* arvoitusta on yritettävä ratkaista, ovat varsin heikot. Selitystä helpottavaa uutta tietoa ei ole käyttöömme tullut. Ne tosiasiat, joiden varaan selitys joudutaan rakentamaan, käyvät tiivistetyksi ilmi Suomen kielen etymologisen sanakirjan *tammi*-artikkelista. Siinä erotetaan toisistaan neljä *tammi*-sanaa ja esitetään seuraavanlaisia tietoja ja oletuksia:

1. Puunnimi, 'Quercus'. Sanalla on vastineita karjala-aunuksessa, lyydissä, vatjassa, virossa ja liivissä sekä mordvassa ja tšeremississä. Sanaa *tammi* käytetään Kaakkois-Hämeessä myös merkityksessä 'kovasin'. Tämä käyttö samoin kuin verbijohdos *tammeta* lienee kehittynyt (*tammi*)puisten kovasimien käytöstä.

2. 'Patoa' ja 'sulkua' merkitsevä ruotsalaislähtöinen *tammi* (< *damm*).

3. Pelin nimi *tammi*. Lähtökohtana ruotsin *damspel*.

4. Hämmäläismurteissa, Keski-Suomessa ja Pohjois-Hämeessä tavattava *tammi*, jonka merkitys on 'akseli, napa, (us. pystyasennossa oleva) keskippuu (esim. tuulija vesimyllyn, hevostierron, keinun, loinpuiden, heinäkeon, sudenkuopan)'. Tämä voisi olla sama sana kuin ruotsin *stam*, joka merkitsee 'runkoa' tai 'heimoa'. Ruotsin sana on lainattu keskialasaksan sanasta *stam*, *stamme*. Samasta lähteestä on lainattu myös tanskan *stamme*, jolla on samanlaisia merkityksiä kuin suomen *tammi*-sanalla: 'tuki, pylvä, joka on keskeisenä jossakin välineessä, erityisesti nostokurjessa, vintturissa, pyörässä ja ruorissa'. Lainaotus on epävarma, koska ruotsalaisella taholla ei tiettävästi esiinny sen tapaista terminus technicuksen merkitystä kuin suomessa ja tanskassa. Yksi mahdollisuus on, että puunnimi tässä on erikoistuneessa käytössä.

Näiden tietojen varaan tuntuu vaikealta rakentaa muuta kuin arvailuja ja oletuksia. Kuvio on liian hämärtynyt, ketjuista on päässyt katoamaan liian monia renkaita. Mahdollisten kehityskulkujen rekonstruointi ja luotettava perustelu tuntuu melko mahdottomalta. Lähdän kuitenkin yrittämään. Kun aineiston tarjoamat yhdistelymahdollisuudet puuttuvat, on lähdettävä ennako-oletuksesta, kokonaiskuvioista, ja yrittävä osoittaa, että tämänhetkinen käytössä oleva todistusmateriaali sopii oletettuun kuvioon.

Lähdän siitä, että nimeämisperuste saattaa olla samanlainen kuin muiden kielten talven keskuskuukauden nimessä. Nimi saattaa perustua samaan komponenttiin useissa kielissä. Myös lainavaikutus on otettava tarkasteltavaksi. On mahdollista, että kuukausien nimissä näkyy myös käännöslainavaikutus. Nimen selvittämiseksi on syytä tarkastella niitä kieliä, joista suomeen on saatu lainoja.

Suomen kuukausien nimistä kahdessa esiintyy balttilainen lainasana, jopa niin,

että niitä voisi pitää suorina lainoina. *Heinäkuulla* on paralleeli balttilaisissa kielissä: liettuassa *sienavimo menua* tai *menuo sienpjovinis*, lätissä *siena menesis*. Joulukuun omaperäinen liettuankielinen nimi on *gruodis*, jota vastaa suomessa joulukuun nimenä tunnettu *routakuu*. Sekä *heinä* että *routa* ovat balttilaisia lainoja. Suoralle yhteydelle ei kuitenkaan ehkä kannata panna liian suurta painoa: heinä ja routa ajankohtien luonnehtijoina tarjoutuvat helposti, ja suomen kuukausien nimien synty saattaa olla omapohjaistakin.

Suomen *tammikuuta* ei voi *heinä-* ja *routakuun* tapaan edes yrittää selittää suoraksi balttilaislainaksi: sana *tammi* tavataan myös volgalaisissa kielissä eikä sitä voida selittää balttilaisista kielistä lainatuksi. Suoraa merkitysyhteyttäkään ei talvikuukausien nimien välille näy löytyvän. Liettuan kielen omaperäinen *tammi*-kuun nimitys on *sausinis ménuo* tai *saūsis*. Lätissä vanhat omaperäiset kuukaudennimet on korvattu germaanisilla; vastaavaa nimitystä ei tunneta. Nimen pohjana on adjektiivi *saūsas*, jonka perusmerkitys on 'troocken, dürr, verdorrt, mager'. Lätin vastaava sana *saūss* merkitsee samaa: 'troocken, dürr, nüchtern' (Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch). Balttilaisten *tammikuun* on siis suomennettavissa lähinnä »kuiva-kuuksi».

Suomen *tammikuun* kannalta kiintoisaa on se, että liettuan *saūsas*-sana esiintyy erittäin usein kuivan tai kuivettuneen puun yhteydessä. Merkityksessä näyttää olevan hyvin olennaisena komponentti 'dürr', 'elinneisteiden ehtyessä kuivettunut ja kovettunut'. Liettuassa huomiota herättävät esimerkiksi seuraavat sanat (A. Kurschat, Litauisch-Deutsches Wörterbuch):

sausmedis 'ein vertrockeneter, abgestorbener Baum, hohler Baumstamm'; *saūvē dīs* 1. 'ein Holz oder Baum, so »inwendig vertrocknet« ist und auswendig eine schäbige Rinde hat, wächst nicht hoch, doch breit', 2. 'kinderlos'.

Havaintoja

Lätissä puolestaan tunnetaan seuraavanlaisia johdoksia ja yhdyssanoja (K. Mühlenbach, Lettisch-deutsches Wörterbuch):

sausenis 1. 'Südostwind', 2. '(Neologismus) Zwieback', 3. 'ein verdorrter Baum'; *sausens* 'ein vertrockneter (aber noch nicht abgehauener) Baum'; *säusēns* 'verdorrter Baum oder Ast, trockenes Holzstück'; *saušēni* 'dürres Holz od. Reisig, verdorrte Äste und dergl.'; *sausgalis* 'ein grüner Baum mit abgestorbenem, trockenem Gipfel'; *sāusne* 'eine verdorrte Stelle am Baum'; *sāusnējs* 'dürre, nicht abgehauene Bäumchen'; *sausnis* 'ein vertrockneter (noch nicht abgehauener) Baum'; *sāusns* 'trocken (vom Holz)'; *sausumi* (Plur.) 'kleine trockene Holzstücke zum Einheizen'; *sausuokne* 'vertrocknete Bäume, abgestorbener Wald'; *sausviedis* 'Rüster (ulmus campestris)'.

Balttilaisissa kielissä siis sama sana esiintyy ilmastollisesti kuivan, kireän pakkaskuun ja elinesteiden poistuessa kuivettuneen, kelottuneen puuaineksen yhteydessä. Voisiko olla niin, että suomen *tammikuun* ja *tammen* välillä olisi ollut samankaltainen suhde? Olisiko nykyinen *tammi*-sanan päämerkitys 'Quercus' sekundaari ja kehittynyt alkuperäisemmästä 'kuivan, elinesteettömän, kovan' merkityksestä? Puu olisi saanut nimen kovan ja kuivan puuaineksen mukaan: puu, josta saadaan tammea, on *tammipuu* niin kuin puu, josta saadaan niintä, on *niinipuu*. Lätin *sausviedis* 'jalava' olisi sisällöltään aivan paralleelinen suomen *tammipuulle*.

On mahdollista olettaa, että *tammi*-sanaa on käytetty samantapaisesti kuin nykyisin balttilaisten kielten *saūsas* ja *sāuss*-sanoja, toisin sanoen että sen merkitys olisi ollut jotakin sen kaltaista kuin 'kuiva, aalto, kelo, nesteetön, elinesteiden ehtyessä kuivettunut ja kovettunut, kireä, kova'. Quercus-puulajille on erittäin tunnusomaista puun sisään muodostuva hyvin kova ja kuiva, eloton puuaines. Se on ja on ollut parasta mahdollista rakennusainetta, ja sitä on käytetty hyvin monenlaisiin tarpeisiin. Puussa on ollut olen-

naista *tammi*, kova ja kestävä, lahoamaton materiaali. Sana on voinut olla samaan tapaan adjektiivis-substantiivinen kuin vaikkapa *kelo*: on *kelo*a puuta, puun *kelo*a ja *kelopuuta*. Balttilaiskontaktien aikana *saūsis* ja *tammi* ovat saattaneet vastata assosiaatioyhteyksiltään niin paljon toisiaan, että *saūsis*-kuu on voitu kääntää *tammikuuksi*, joka on suomessakin niin ollen alkuaan ymmärretty kovaksi, kuivaksi, kireäksi kuukaudeksi. Muis-tettakoon tässä yhteydessä myös germaanisella taholla tunnettu adjektiiviin pohjautuva *härmanot* 'kovakuu'. Suomen tammikuu siis rinnastuisi balttilaisten ja germaanisten kielten vastaavan kuukauden nimeen ja kenties jopa olisi syntynyt niiden vaikutuksesta.

Kun *tammi* tunnetaan puun nimenä volgalaisissakin kielissä, on ilmeistä, että sana on ollut Quercus-puuhun liittyvä jo varhain. Mahdollista on myös, että kova tammipuuaines on ollut yleinen kaikenlaisen kovuuden ja tiukkuuden standardivertauskuva. On syytä muistaa, että tammi oli todella keskeinen kova rakennus- ja tarvemateriaali. Nykyisin vastaavassa vertailukäytössä ovat *rauta*, *teräs* ja *timantti*. Vaikuttaisi siltä kuin vielä Laurentiuksen ja muiden vanhimpien etymologioiden esittäjien kielitajussa puuaines tammi olisi merkityksessä itsestään selvänä etualalla ja vertauskuvana luonnollinen, toisin kuin nykyisin, jolloin tarveainekäyttö on syrjäytynyt ja puun hahmo ja kokonaisuus nousseet päällimmäisiksi.

Tämän jälkeen on kiintoisaa yrittää saada selville, olisiko itämerensuomen *tammi*-sanan käytössä näkyvissä mitään alkuperäisemmäksi oletamaani 'kuiva, kova, elinesteetön (puu)' viittaavaa. Muutamia todisteita näyttääkin löytyvän, selvin liivin kielestä. Lauri Kettusen sanakirjassa Livisches Wörterbuch esiintyy verbi *tāmmā*, jonka Kettunen yhdistää epäröiden *tām* 'tammi'-sanaan. Sanakirjassa on seuraavat tiedot:

tāmmā, pr. *tōmāb*, livW *tāmub* gefühllos werden, hart werden; absterben; (s. *tōma*, *tōmaītā*); s^aorm *tāmub_jārā* (Lž.) der fin-

ger stirbt ab; jälga tōlan a'llist_äitā jarā tam̄mānā_D die füsssohlen sind abgestorben; sa uod_järā tam̄mān du bist gefühllos geworden; pē'gāt-i'e_rād äitā tam̄mānā_D die nusskerne sind reif.

Liivin sanassa näyttäisi olevan kyseessä elinnesteiden poistuessa tapahtuva sisäinen kuivuttuminen ja kovettuminen, tammuminen, joka on samanlaista kuin puun ytimen kuoleentuminen ja kovettuminen: sormi kuoleentuu, jalkapohjat kuoleentuvat, kovettuvat, ihminen kovettuu, pähkinänsydämet kypsyessään kuivuvat ja kovettuvat. Merkitys 'dürr' tulee lähelle.

Samanlaista merkitystaustaa voi myös uumoilla virossa, vatjassa ja inkeroisuurteissa tunnettavalle sanonnalle *kasvattaa tammea*. Lapset leikkiessään »kasvattavat tammea» seisossaan päällään. Wiedemannin mukaan virossa tunnetaan seuraavanlaisia sanontoja:

tamme lööma, t. ajama, turu-t. ajama (O) ein Rad Schlagen, *seisab tamme, ajab tamme-harki, kasvatab t., ajab turu-tamme, kasvatab karu-t. oder tiri-t., tema tamm kasvab* er steht auf dem Kopfe, *tema t. ei tahinud kasvata* es wollte ihm nicht gelungen auf dem Kopfe zu stehen.

Olisiko päällään seisomisessa kyse kovan ytimen kasvattamisesta? Merkitys on joka tapauksessa hämärtnyt, ja muitakin mahdollisuuksia on lukemattomia.

'Kovan, kuivan puuytimen' pohjalta voisi myös selittyä muutamista Kaakkois-Hämeen pitäjistä tunnettu *tammi*-sanan 'kovasin'-merkitys. Puisia tervaan ja hiekkaan kastettuja tikkuja on käytetty kovasimina, mutta niiden ei luonnollisesti ole tarvinnut olla tammipuisia, eritoten alueilla, joilla tammi ei kasva. Olisiko niin, että kovaa ja kuivaa *tammea* olisi sellaisenaan käytetty kaapimiseen, hankaamiseen ja tasoittamiseen mitä moninaisimissa yhteyksissä: erilaisia esineitä ja tarvikkeita on tammettu tammella. Myöhemmin myös kiviset kovasimet on sisällytetty 'hioin'-ja tasoitusvälineen' käsitepiiriin ja niistäkin on tullut *tammia*, kovasimia, hioimia. Hiointammet ovat

saattaneet olla tammea alun alkaen, mutta alueilla, joissa tammea ei kasva, aivan hyvin muutakin kovaa puuytimintä. Olen-naista ei ole ollut tarkka puulajin määrittäminen vaan kovuuden merkitys.

Entäpä sitten hämäläismurteiden 'akseli, napa'-merkityksinen *tammi*? Onko se kokonaan toinen sana, vai voitaisiinko se kenties selittää puunnimen laajentumaksi ja yrittää sijoittaa tähän kuvioon?

Napatukki-tammessa ei voi olla kyse ruotsin *stam*-sanasta. Ruotsin sana on lainaa alasaksasta, siis noin ajalta 1150—1600. On mahdotonta kuvitella, että tämän ajan lainalla olisi puhtaasti hämäläismurteinen levikki, ja hyvin vaikea on myös kuvitella nopeaa semanttista erikoistumista. Ei voida pitää millään tapaa todennäköisenä, että pelkästään vanhalle hämäläisalueelle olisi lainattu ruotsista myöhään 'runko'-merkityksinen sana, joka olisi sitten erikoistunut yksinomaan napatukin ja akselin merkitykseen.

Jos taas Hämeen *tammi* on sama kuin tammipuu, kyseessä on tuskin vertauskuvallinen siirtymä 'tammen vahva runko' > 'napatukki'. On muistettava, että tammi on Hämeessä ollut tuntematon puu, jonka vain ani harvat olivat nähneet. Tällaisen kuvan synty edellyttää elävämpää mielikuvayhteyttä. Ja miksi tätä käyttöä ei tunneta ollenkaan tammen kasvualueella?

Sen sijaan on mahdollista, että hämäläismurteiden *tammen* ja puunnimen merkitysyhteys käy ymmärrettäväksi 'kuivan, kovan puuaineksen' merkityskomponentin kautta. Ei voida ajatella, että tammipuisia tukkeja olisi kuljetettu hämäläisalueille satojen kilometrien takaa, olivatpa ne kuinka hyviä tahansa. Mikään akselin ja navan kaltainen käyttö ei ole ollut niin tärkeä, ettei muikin kova puuaineksen olisi saman asian ajanut.

Merkitys on ilmeisen vanha, eikä kyseessä voi olla minkään teknisen uudennoksen mukana levinnyt sana. Mutta jos *tammessa* olennaisinta on ollut kuivuus ja kovuus, kelomaisuus, on voinut olla muutakin kuin tammipuun tammea. Murrearkiston tiedoissa mainitaan usein ni-

Havaintoja

menomaan yhdyssana *tammitukki*. Olisiko niin, että Hämeessä *tammitukista*, kovasta, kuivasta kelotukista olisi kehittynyt jo hyvin kauan sitten 'napatukki'-merkityksinen *tammi*? Merkillistä on sanan esiintyminen tammen kasvualueen ulkopuolella Suomen vanhalla ydinalueella. Kyseessä saattaisi olla hyvin vanha relikti, joka kantaisi muistoa siitä, että *tammi* primaaristi merkitsi 'kuivaa, kovaa, elinnesteetöntä ydinpuuta'. Oletus jää todistamattomaksi. Jonkinlainen yhteys *tammipuun* ja *tammitukin* välillä joka tapauksessa tuntuu vallitsevan, ja hämäläismurteiden *tammea* on vaikea johtaa suoraan Quercus-puun nimestä.

Palaan vielä Hirsjärven *tammikuu*-nimen selitykseen. Paitsi että tulkinta on semanttisesti epäuskottava, on epäuskottavaa myös se, että juuri hämäläismurteen merkitys olisi pohjana koko maassa tunnetulle kuukaudennimelle. Agricola ja muut vanhan kirjasuomen kirjoittajat käyttävät *tammikuuta* itsestään selvänä kuukauden nimenä, ja kalentereista sana sitten on levinnyt koko maahan. Alkuperäistä levikkiä on vaikea saada selville; ilmeistä kuitenkin on, että se on länsisuomalainen. Itämurteet ovat käyttäneet *sydänkuu*-nimistystä. *Tammikuu* on ollut käytössä myös lounaismurteissa, ja mikäli hyväksytään Hirsjärven selitys, sen on oletettava levinneen sinne Hämeestä ja syrjäyttäneen jonkin toisen nimityksen, tai sitten on lähdeävä etsimään reliktiselityksiä. Todistelut tuntuvat hyvin vaikeilta.

Erityisen kiintoisa *tammikuun* selityksen kannalta on länsimurteissa yleisesti ja itämurteissakin tavattava yhdyssana *tammipakkaset*, jolla etymologisen sanakirjan mukaan on merkitys 'tammikuiset tai yleensä kovat pakkaset'. Sanan yhdistäminen tammikuun pakkasiin on ilmeisen sekundaaria, jälkiselittelyä. Monissa tiedonannoissa mainitaan nimenomaisesti, että muutkin kovat pakkaset kuin tammikuun pakkaset ovat tammipakkasia. Pakkasen yhteydessä käytetään nimenomaan adjektiivia *kova*, ja jos kovan

stereotyypinen vertauskuva on ollut *tammi*, käy yhdyssana ymmärrettäväksi. *Rautapakkaset* tai *teräspakkaset* eivät tunnu nykyisistä kielenpuhujista kovinkaan kaukaa haetuilta, ja *tammipakkaset* voisi siis rinnastua näihin.

Tammi-sana on itämerensuomalaisissa kielissä selvästi läntinen. Se puuttuu kokonaan vepsästä, ja suomen itämurteissa ja muissa itäisissä kielimuodoissa se tunnetaan vain lännestä levinneenä puun nimenä, kansanrunojen ihmepuuna. *Tammi* tunnettiin Quercus-puuna vain puun kasvualueella, muualla se kenties on ollut tunnettu tarveaineksena tai reliktinomaisesti yleensä kovaa kelomaista puuta tarkoittavana sanana. Sanan häviäminen on luonnollista.

Siellä missä *tammi* on tunnettu, sen ydinmerkitys on ollut 'tammipuaines'. *Tammi* on ollut yleensä kovuuden vertauskuva, luonteeltaan kenties hyvinkin adjektiivinen. Laurentius ja muut vanhat sananselittäjät saattoivat varsin hyvin olla oikeassa yhdistäessään *tammen tammikuuhun* adjektiivisen merkityskomponentin kautta. Houkuttelevaa olisi nähdä kuukaudennimessä balttilaista tai germaanista vaikutusta. Kun *tammikuu* kuitenkin on selvästi vain länsisuomalainen, on omaa kehitystä kai kuitenkin pidettävä todennäköisempänä. Huomattakoon kuitenkin, että kuukaudennimi on saattanut itämurteissa vaihtua ja korvautua toisilla nimillä, joten käännösvaikutusta oletettavaa selitystä ei välttämättä tarvitse sulkea kokonaan pois.

Itämurteissa kuukauden nimessä on *sydän*, laajakäyttöinen ytimen ja keskeytyksen stereotyypinen vertauskuva. Länsimurteissa siinä on *tammi*, oletukseni mukaan samantyyppinen kovuuden, kiuuuden ja kireyden laajakäyttöinen perusvertaus. *Tammi*-sanana semanttinen kenttä on ollut niin laaja, että sen liittyminen sellaisiin yhdyssanoihin kuin *tammipakkaset* tai *tammikuu* on ollut yhtä luonnollista kuin *sydän*-sanana käyttö yhdyssanoissa *sydäntalvi* ja *sydänkuu*.

LÄHTEET

- FRAENKEL, ERNST 1962—65: Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg—Göttingen.
- HAKULINEN, LAURI 1979: Suomen kielen rakenne ja kehitys. 4. painos. Otava, Helsinki.
- HIRSJÄRVI, A. 1948: Talven napa. — Virittäjä 52.
- Karjalan kielen sanakirja 1—. Päätoimittaja PERTTI VIRTARANTA. Helsinki 1968—.
- KETTUNEN, LAURI 1938: Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Lexica Societatis Fenno-Ugricae V, Helsinki.
- KURSCHAT, ALEXANDER 1973. Litauisch-Deutsches Wörterbuch. Thesaurus Linguae Lituaniae IV. Göttingen.
- LEXER, MATTHIAS 1872: Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. Erster Band A—M (1869—1872). Leipzig.
- MÜHLENBACH, K. 1923—25: Lettisch-Deutsches Wörterbuch. Riga.
- NIRVI, R. E. 1971: Inkeröismurteiden sanakirja. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 18, Helsinki.
- Nykysuomen sanakirja. Porvoo 1951—61.
- OJANSUU, HEIKKI 1910: Oppineita kansanjohdannaisia. — Virittäjä 14.
- POSTI, LAURI—SUHONEN, SEPPO 1980: Vatajan kielen Kukkosen murteen sanakirja. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 19, Helsinki.
- SETÄLÄ, E. N. 1897: Tieteileviä kansanjohdannaisia. — Virittäjä 1.
- SKES = TOIVONEN, Y. H.—ITKONEN, E.—JOKI, A. J.—PELTOLA, R. Suomen kielen etymologinen sanakirja 1—6. Helsinki 1955—78.
- WIEDEMANN, F. J. 1893: Eesti-Saksa sõnaraamat. Zweite vermehrte Auflage. St Petersburg.
- VILKUNA, KUSTAA 1973: Vuotuinen ajantieto. 3., lisätty painos. Keuruu.